

МОНОПОЛІСТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ В СОЛЯНІЙ ПРОМИСЛОВІСТІ КРИМУ ТА ДОНБАСУ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Ольга Забудкова

УДК 553.631+622.363.1](477.75+477.62)

У статті розглянуто тенденції до створення монополістичних угод у соляній промисловості Криму та Донбасу. На матеріалах тогочасної преси здійснено спробу висвітлити діяльність синдикатів у цій галузі, їхні взаємозв'язки та особливості.

Ключові слова: монополія, синдикат, соляна промисловість, Крим, Донбас.

В статье рассматриваются тенденции к созданию монополистических соглашений в соляной промышленности Крыма и Донбасса. На материалах прессы того времени осуществлена попытка осветить деятельность синдикатов в этой отрасли, их взаимосвязи и особенности.

Ключевые слова: монополия, синдикат, соляная промышленность, Крым, Донбасс.

The article considers trends toward monopoly agreements in the salt industries of the Crimea and Donbas. Grounded on materials of contemporary periodicals, the authoress makes an attempt to elucidate the activities of syndicates in the field, as well as their interrelations and special features.

Keywords: monopoly, syndicate, salt industry, Crimea, Donbas.

Традиції українського солеваріння сягають кількох сотень років та з успіхом підтримуються сучасними виробниками солі. За даними Державної служби статистики, протягом останнього десятиліття видобуток солі в Україні зріс на 62,6 % [3]. Його значну частину дали підприємства, розташовані в південно-східній частині України, яка на рубежі ХІХ та ХХ ст. входила до складу Російської імперії. Тогочасна соляна промисловість була досить розвиненою галуззю, розвиток якої відбувався в умовах становлення ринкового господарства, що дозволяє проводити паралелі з явищами, характерними для промисловості сучасної України. Зокрема, це стосується процесів монополізації, які можна прослідкувати на прикладі соляної промисловості початку ХХ ст. Тож актуальною та цікавою вважаємо спробу висвітлити діяльність монополій у галузі виробництва солі Криму та Донбасу, встановити їхні взаємозв'язки та особливості.

Історія соляної промисловості в Україні вкрай слабо вивчена в історико-економічній літературі. Ще менше уваги приділено питанням створення та діяльності монополістичних

об'єднань у цій галузі. Спеціально ця тема розглядалася лише в статті радянського історика Ф. Кунцевича, де автор на матеріалах архіву Автономної Республіки Крим висвітлив початковий етап діяльності соляних синдикатів [5]. Крім того, короткі повідомлення із зазначеної проблематики містять праці радянських дослідників Г. Циперовича [33] та Я. Лівшина [6]. Багато в чому така ситуація зумовлена мізерною кількістю джерел та їхньою відносно слабкою інформативністю. Найбільшу кількість повідомлень про угоди солевиробників надає тогочасна преса. Особливо це стосується спеціалізованих періодичних видань, присвячених питанням економічного розвитку Російської імперії, матеріали яких і стали джерельною базою пропонованого дослідження.

Потужний поштовх розвитку солепромисловості надало скасування 23 листопада 1880 року акцизу на сіль, а також впровадження митної охорони в розмірі 20 коп. з пуда, причому ввезення через чорноморські та азовські порти взагалі було заборонене [12, с. 459]. Такі заходи стали запорукою збільшення солевидобутку. Напередодні Першої світової війни

Російська імперія видобувала близько 120 млн пудів солі на рік, посідаючи за цим показником четверте місце у світі [1, арк. 180].

На початку ХХ ст. соляні промисли, що розташовувалися в українських губерніях, давали більше половини солі в імперії. Тут видобувалися всі існуючі види кухонної солі: самосадна (Таврійська і Херсонська губернії), виварна (Харківська) та кам'яна (Катеринославська). Крім України, самосадну сіль видобували в Астраханській губернії, Уральській області, Закаспійському краї тощо, виварну — у Пермській губернії, кам'яну — у невеликій кількості в Оренбурзькій губернії, на Кавказі, у Закаспійській області [10, с. 330].

Найрозповсюдженішим різновидом солі в Російській імперії була самосадна — сіль, що сама собою осідала в солоних озерах. За десятиріччя, з 1904-го до 1913 року, річний видобуток солі Чорноморсько-Азовського району складав 19,8 % видобутку всієї кухонної солі імперії [14, с. 11991]. Для самосадної солі була характерною цілковита залежність від температури та кількості атмосферних опадів улітку, що зумовлювало значні коливання видобутку. Крім того, коливанню видобутку (до 50 % різниці з попереднім роком) у цьому регіоні сприяла відсутність постійних ринків збуту, тоді як, наприклад, астраханська сіль традиційно збувалася на каспійських рибних промислах [30, с. 123].

Іншим різновидом була виварна сіль, виробництво якої започатковано в ХVІІ ст. на соляних озерах Слов'янська в Харківській губернії. Перед Першою світовою війною сіль тут виварювалася на 36 заводах. Протягом 1904—1913 років частка слов'янської солі в загальноімперській виварці складала 24,4 % [28, с. 7]. Її особливістю разом з високою якістю була пряма залежність ціни від вартості мінерального палива. Самосадна та кам'яна солі майже не потребували палива, пермська виварна сіль користувалася дешевими дровами, тоді як на виробництво 1 пуда слов'янської солі було потрібно більше 0,5 пуда вугілля. Тож подорожчання вугілля на 1 коп. за пуд призводило й до подорожчання солі на 0,625 коп. [22, с. 8478].

Наймолодшою галуззю соляної промисловості в Україні був видобуток кам'яної солі в копальнях Бахмутського повіту Катеринославської губернії, що датується початком 1880-х років, коли було засновано голландське Товариство розробки кам'яної солі в Росії та французьке Товариство для розробки кам'яної солі та натуральної соди в Південній Росії. У 1892 році, за повідомленням часопису Міністерства фінансів, ці товариства уклали між собою угоду та стали єдиними видобувачами кам'яної солі в Бахмутському повіті [23, с. 61]. Слід зазначити, що для цього регіону завжди був характерним високий рівень концентрації виробництва — напередодні Першої світової війни тут діяли сім копалень, що належали шести фірмам. З них вищезгадане Товариство для розробки кам'яної солі та натуральної соди в Південній Росії видобувало понад третину солі в районі. Загалом у 1913 році бахмутські солепромисловці давали 24 % видобутку всієї кухонної солі імперії та 90 % — кам'яної солі [28, с. 5—6].

Отже, на території сучасної України наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. функціонувала досить розвинута соляна промисловість, яка складала більшу частину видобутку в Російській губернії.

Виробництво солі різних видів мало свої особливості, що зумовлювало наявність різних груп інтересів у кожному районі, які жорстко конкурували одна з одною. Це суперництво загострилося на початку ХХ ст., коли в соляній промисловості проявилися тенденції до об'єднання підприємств з метою усунення конкуренції та підвищення прибутків власників промислів.

Окрім уже згадуваної нами угоди двох товариств з видобування кам'яної солі в 1892 році, перший відомий синдикат солепромисловців почав свою діяльність у 1902 році в Одесі. До його складу входило акціонерне товариство Куяльницько-Хаджибейських соляних промислів, власники соляних промислів Криму, які мали власні солеварні в Одесі, та Деконська копальня в Донецькому басейні. За повідомленням урядової «Торгово-

промислової газети», цей синдикат повністю прибрав до рук торгівлю сіллю на Півдні Росії. Згідно з умовами угоди, ринок торгівлі меленою сіллю регіону було розділено між п'ятьма фірмами, кожна з яких зобов'язувалася працювати лише у своєму районі. У випадку позарайонного продажу порушник повинен був наприкінці року сплатити різницю з продажу постраждалому. Встановлювалися однакові ціни, від яких не міг ухилитися жоден з контрагентів [35].

Наступного року угоду було поширено й на грубу сіль, що викликало стрімке зростання цін. Груба сіль стала коштувати 10,5 коп., на відміну від старої ціни у 7–8 коп., а мелена — 12,5–13,5 коп. при попередній ціні 10–11 коп. Таке різке подорожчання призвело до втрати підприємцями клієнтів, оскільки споживачам у Гродно, наприклад, дешевше було замовити сіль у Ризи та доставити кружним шляхом через Данциг, аніж купувати в Одесі. Втрата значної кількості замовників призвела до накопичення солі на складах, що змусило солепромисловців піти на поступки та знизити ціни [35].

Подальшу долю цього об'єднання з'ясувати не вдалося, проте можна припустити, що воно розпалося чи було реорганізоване, оскільки Ф. Кунцевич вказує на створення в 1905 році кримського Товариства солепромисловців Євпаторійсько-Одеського району. Утім, до його складу ввійшли лише євпаторійські солепромисловці, які зосереджували у своїх руках понад 50 % добувної в Криму солі [5, с. 120].

Приблизно тоді ж було створено об'єднання солепромисловців Слов'янська. «Торгово-промислова газета» в 1911 році писала про цей союз, до якого входили 16 підприємств, вказуючи на постійно зростаючу кількість видобутої ним солі, починаючи з 1905 року [4]. Цю дату підтверджує й Ф. Кунцевич [5, с. 121].

Діяла угода й серед виробників бахмутської кам'яної солі. Дату її укладання не встановлено, проте відомо, що вона існувала вже в 1903 році [5, с. 120]. Зауважимо, що за Я. Лівшиним, цей синдикат виник лише 1904 року та

мав відділення у Варшаві, Харкові, Євпаторії та ін. [6, с. 41].

Отже, у середині 1910-х років у соляній промисловості Криму та Донбасу існували три монополістичні угоди по кожному з різновидів солі. Такі угоди з короткими перервами, вочевидь, діяли аж до Першої світової війни. Однак високий рівень конкуренції з боку солепромисловців інших районів спонукав монополістичні союзи Донбасу та Криму до об'єднання. На користь існування саме об'єднань синдикатів, а не окремих підприємств, говорить часте згадування в пресі одночасно, наприклад, союзу донецьких промисловців і союзу кримсько-донецьких солепромисловців.

У 1906 році, за свідченням журналу «Промышленность и торговля», було організовано південний соляний синдикат. Хто його заснував не вказувалося, однак подальший розвиток подій свідчить про те, що це об'єднання було міжрайонним та об'єднувало місцеві союзи солепромисловців Криму та Донбасу [13, с. 338]. Угода, укладена до квітня 1912 року, сприяла черговому підвищенню цін: на 3–4 коп. на грубу та 5–9 коп. на мелену сіль [9]. Цікаво, що навіть головний часопис промисловців, який традиційно ставав на бік монополій, визнавав, що ціни на сіль підвищуються штучно [13, с. 338].

Утворення 1908 року соляних синдикатів в Астраханській та Пермській губерніях змінило ситуацію на соляному ринку. У пресі з'являлися повідомлення про об'єднання виробників солі Астраханського, Пермського, Кримського та Донецького районів [19]. Пізніше про існування такої угоди повідомляв «Коммерсант», наголошуючи, що синдикат об'єднав 87 % видобутку солі в Донецькому басейні, слов'янських озерах, Астрахані та Криму. Лише Кавказ з 8 % видобутку не вступив до союзу [21]. Жодної іншої інформації про діяльність цього синдикату нам встановити не вдалося, але стан соляного ринку вже на початку 1910 року свідчить про наявність конкуренції між представниками цих районів. Так, представникам солепромисловості Криму та Донбасу шляхом проведення політики «бо-

йових» цін (встановлення максимально низьких цін задля завдання збитків конкуренту) вдалося досягти майже повного витіснення астраханської солі з північно-західних і центральних губерній та значного зниження її впливу навіть у приволзьких губерніях [15]. Тож угода або виявилася нестійкою, або не склалася взагалі.

Проте можна досить упевнено вести мову про подальше існування в 1910 році синдикату солепромисловців кримсько-донецького району [16]. На це вказували й конкуренти — солепромисловці Астрахані [15]. Угода стосувалася розподілу ринків, нормування кількості солі для збуту та встановлення єдиних цін. Крім того, солепромисловці вдавалися до відвертого скорочення видобутку. Наприклад, власники бессарабських соляних промислів залучалися до синдикату шляхом надання їм субсидій за відмову від реалізації солі: видобута необхідна кількість солі щороку просто розмивалася дощами, не надходячи на ринок [34]. Це одним заходом до підвищення цін було скуповування та закриття синдикатами дрібних підприємств. Наприкінці 1910 року преса констатувала, що на Півдні Росії в синдикатів майже не залишилося конкурентів [17].

Унаслідок діяльності монополій ціни на сіль протягом 1908—1910 років подвоїлися на мелену та потроїлися на грубу [17]. Цей факт не залишився непоміченим владою та громадськістю. На початку 1910 року до прокурора Одеського окружного суду було подано заяву про діяльність в Одесі незаконного соляного синдикату, який значно підвищив ціни на сіль. Заявник наголошував, що до синдикату входить колишній секретар Комерційного суду, який отримує по 0,5 коп. з проданого пуда солі, а також деякі одеські адвокати [2, арк. 3 зв.]. Розпочате слідство справді встановило зв'язок між товариством, яке об'єднало солепромисловців, і багатьма особами, які обіймали високі посади в Петербурзі [18].

На висунуті обвинувачення солепромисловці відповідали, що підвищення цін на сіль викликане загальним подорожчанням усіх продуктів, а також спекуляцією посередни-

ків, а не монополією з боку солепромисловців [8, с. 1582]. Утім, ці пояснення не мали дії, і в середині 1911 року розслідування завершилося порушенням Одеським окружним судом кримінальної справи проти учасників південного соляного синдикату. Кореспондент «Русских ведомостей», висловлюючи думку громадськості, констатував, що сили соляного синдикату процес навряд чи підірве [29]. Однак восени 1911 року поширилися чутки про розпад синдикату, а дещо пізніше з'явилося повідомлення про припинення справи проти нього [20; 24]. Хоча заява про ліквідацію угоди була передчасною, можна припустити, що судове переслідування все ж таки суттєво послабило її, про що свідчать і повідомлення в пресі про появу відцентрових тенденцій у синдикаті.

У квітні 1912 року скінчився строк дії угоди 1906 року про збут солі солепромисловцями Криму та Донбасу, що було підтверджено нарадою солепромисловців [25; 32]. Це спричинило стрімке падіння цін майже до збиткового рівня, унаслідок чого підприємці були змушені продовжити угоду за умови збереження старих цін. Однак цього разу синдиковано було лише виробництво й торгівлю меленою сіллю, груба сіль залишилася поза угодою [26].

Зменшення значення кримсько-донецького синдикату призвело до зміцнення місцевих об'єднань. Насамперед це стосувалося Донецького басейну, який напередодні Першої світової війни став лідером солевидобутку імперії. Соляні промисли Криму поступово потрапили під вплив бахмутського синдикату. Зокрема, його представники брали в оренду підприємства цього району та зменшували там видобуток солі. Уже під час війни всі Присиваські соляні промисли, що давали близько 50 % видобутку Криму, були в оренді в синдикату [5, с. 123]. Угода з продажу солі в Одеському районі припинила своє існування 1913 року [27]. Свідчення про вкрай пригнічений стан соляного ринку Одеси в середині 1914 року, який був викликаний жорсткою конкуренцією донецької солі, дають змогу припустити, що перед початком війни соляні

підприємства півдня України не входили до окремого місцевого синдикату [31].

Цікаво, що на самому Донбасі діяло об'єднання, до якого входили синдикати солепромисловців Бахмута і Слов'янська. Воно регулювалося спільною конторою заводчиків і власників копалень та мало на меті усунення конкуренції й підвищення цін на сіль для споживачів. Відносини між виробниками виварної та кам'яної солі регулювалися різними способами: деякі власники невеликих заводів отримували певні грошові суми за умови припинення робіт, іншим щорічно платили за те, щоб вони не надсилали сіль до окремих районів [7].

Однак поява нових соляних копалень у Бахмутському повіті змінила співвідношення сил на соляному ринку та спричинила в 1914 році розпад об'єднання виробників виварної та кам'яної солі. Разом з ним припинив існування й синдикат слов'янських заводчиків, унаслідок чого ціни на виварну сіль в умовах високої вартості вугілля впали майже до збиткового рівня [7]. У цій ситуації власники заводів наголошували на необхідності докласти всіх зусиль до організації спільного акціонерного товариства солезаводчиків як єдиного способу порятунку [1, арк. 152].

Що стосується виробників кам'яної солі, то їхня угода продовжувала діяти, незважаючи на неабияке падіння цін і розбіжності між видобувачами, викликані надмірними вимогами новоутвореної копальні «Бахмутська сіль» щодо приєднання до угоди. Унаслідок цього навесні 1914 року синдикат бахмутських солепромисловців опинився на межі розпаду [7].

Невідомо, яким чином вдалося владнати цей конфлікт, однак Г. Циперович зазначає, що на початку війни майже вся соляна справа в Російській імперії зосереджувалася в руках синдикату, відомого як акціонерне товариство «Океан». До його складу входили представники солепромисловості Астраханської губернії, які давали близько 50 % солі цього району. Однак провідне місце в цьому об'єднанні посідали представники бахмутських Товариства розробки кам'яної солі в Росії і Товариства для розробки

кам'яної солі та натуральної соди в Південній Росії, а також Російського солепромислового товариства. Синдикат мав представництва в Ризі, Лібаві, Ревелі та інших портових містах, що дозволяло йому займатися також експортом солі [33, с. 80]. На превеликий жаль, нам не вдалося з'ясувати подробиці діяльності цієї угоди та її подальшу долю. З початком Першої світової війни питання монополізації відійшли на другий план, поступившись більш насущним проблемам.

Таким чином, на початку XX ст. на території Криму та Донбасу існувала розвинена соляна промисловість, де повною мірою проявилися монополістичні тенденції, характерні для промисловості Російської імперії в цілому. Наявність тут трьох районів видобутку солі різних видів зумовила створення багаторівневих монополістичних об'єднань. Спочатку угоду уклали виробники кожного виду солі, а потім уже ними створювався міжрайонний союз. На жаль, нам не вдалося встановити точні строки існування кожного монополістичного об'єднання виробників солі, однак можна стверджувати, що подібні угоди різного рівня від початку XX ст. існували в кожному районі протягом тривалого часу.

Іншою характерною рисою монополістичних об'єднань виробників солі, була їхня нестійкість. На заваді формуванню міцного міжрайонного синдикату солепромисловців ставали особливості виробництва, пов'язані з географічним розташуванням і різними умовами солевидобутку. До створення монополій підприємців спонукала надзвичайно сильна конкуренція з боку представників сусідніх районів. Однак на загальноросійському ринку ніколи не йшлося про перевиробництво солі. Ще Д. Менделєєв визначав середнє річне споживання солі приблизно в 90–100 млн пудів, не враховуючи промисловість. Утім, лише волзько-каспійський рибпромисловий район потребував щорічно не менше 25 тис. пудів солі [11]. Тож видобуток приблизно 120 млн пудів аж ніяк не покривав потреби імперії в солі. Слід врахувати й те, що ввезення солі обкладалося високими митами. У цих умовах

синдикати не були для підприємців крайньою необхідністю як це буває в умовах кризи. Тож усе це сприяло нестійкості та нетривалості монополістичних об'єднань у соляній промисловості напередодні Першої світової війни.

У вивченні монополізації соляної промисловості України часів Російської імперії й досі

залишається більше питань, аніж відповідей, що зумовлює необхідність подальшого розгляду цієї проблеми. Це не лише дозволить скласти чіткіше уявлення про тогочасний економічний розвиток нашої країни, але й дасть змогу використати здобутий досвід у реаліях сьогодення.

1. Державний архів Донецької області, ф. 170, оп. 1, спр. 1, 311 арк.

2. Центральний державний історичний архів, ф. 575, оп. 1, спр. 585, 165 арк.

3. Виробництво основних видів промислової продукції за 2003–2012 роки [Електронний ресурс] / Державна служба статистики України. – Режим доступу : http://ukrstat.org/uk/operativ/operativ2006/pr/prm_ric/prm_ric_u/vov2005_u.html.

4. Корзухин И. Отечественная соляная промышленность / И. Корзухин // Торгово-промышленная газета. – 1911. – № 39 (17 февраля). – С. 1.

5. Кунцевич Ф. П. З історії соляних синдикатів Криму і Донбасу / Ф. П. Кунцевич // Питання історії народів СРСР. – 1971. – № 11. – С. 119–124.

6. Лившин Я. И. Монополии в экономике России / Я. И. Лившин. – Москва : Наука, 1961. – 448 с.

7. Накануне краха синдиката «Соль» // Коммерсант. – 1914. – № 1345 (24 апреля). – С. 3–4.

8. О сдаче в аренду казенных соляных промыслов // Горнозаводское дело. – 1911. – № 1. – С. 1581–1582.

9. *Обозр.* Соль / *Обозр.* // Торгово-промышленный Юг. – 1912. – № 4. – С. 93.

10. Общий обзор главных отраслей горной и горнозаводской промышленности. – Петроград : Типография И. Флейтмана, 1915. – 354 с.

11. П-в Я. Русская солепромышленность и торговля солью / Я. П-в // Торгово-промышленная газета. – 1911. – № 128 (8 июня). – С. 1.

12. Производство и потребление соли в России // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1887. – № 8. – С. 459–466.

13. Регир П. Крымская соль и русский торговый флот / Петр Регир // Промышленность и торговля. – 1909. – № 19. – С. 337–340.

14. С. Б. Самосадочная соль в Черноморско-Азовском районе в 1914 г. / С. Б. // Горнозаводское дело. – 1915. – № 39. – С. 11990–11995.

15. С. Ходатайство баскунчакских солепромышленников / С. // Торгово-промышленная газета. – 1910. – № 142 (23 июня). – С. 2.

16. Синдикат // Коммерсант. – 1910. – № 145 (25 января). – С. 4.

17. Синдикат и солепромышленники // Коммерсант. – 1910. – № 296 (4 августа). – С. 1.

18. Синдикат под судом // Коммерсант. – 1910. – № 186 (16 марта). – С. 2.

19. Синдикат солепромышленников // Торгово-промышленная газета. – 1908. – № 37 (14 февраля). – С. 3.

20. Синдикаты // Биржа. – 1911. – № 14. – С. 10.

21. Синдикаты // Коммерсант. – 1910. – № 133 (11 января). – С. 2.

22. Славянск // Горнозаводский листок. – 1906. – № 15. – С. 8477–8478.

23. Соляные промыслы и движение соли в России // Вестник финансов, промышленности и торговли. – 1892. – № 27. – С. 58–63.

24. Соль // Торгово-промышленная газета. – 1911. – № 263 (23 ноября). – С. 4.

25. Соль // Торгово-промышленная газета. – 1912. – № 100 (29 апреля). – С. 6.

26. Соль // Торгово-промышленная газета. – 1912. – № 133 (9 июня). – С. 5.

27. Соль // Торгово-промышленная газета. – 1913. – № 6 (8 января). – С. 4.

28. Соль. Месторасположения, добыча, перевозка и цены / [сост. Я. М. Букшпан]. – Петроград : Екатерининская типография, 1916. – 66 с.

29. Т. Синдикаты / Т. // Русские ведомости. – 1911. – № 128. – С. 4.

30. Томашевский М. Соляная промышленность в России / М. Томашевский // Промышленность и торговля. – 1910. – № 15. – С. 123–126.

31. Хр. Соляной рынок / Хр. // Торгово-промышленный Юг. – 1914. – № 12. – С. 61.

32. Хр. Соль / Хр. // Торгово-промышленный Юг. – 1912. – № 13. – С. 76–77.

33. Цыперович Г. Р. Синдикаты и тресты в дореволюционной России / Г. Цыперович. – [3-е изд.]. – Петроград, 1920. – 210 с.

34. Южный соляной синдикат // Коммерсант. – 1910. – № 148 (28 января). – С. 1.

35. Я. Б. Синдикат солепромышленников / Я. Б. // Торгово-промышленная газета. – 1904. – № 111 (13 мая). – С. 2.